

iFilosofie

Tijdschrift van de ISVW | maart 2024 | Nummer 74

- **René ten Bos**
Over parasitaire levensvormen
- **Marthe Kerkwijk**
Een nieuwe feministische golf
- **Carlo Rovelli**
En de geboorte van de antieke wetenschap

●
ISVW

Levend

Zullen we het eens over het leven hebben? Als we dat doen, Simone de Beauvoir indachtig, lukt dat ons niet zonder ook de levens van anderen te bespreken. Welke anderen we bij ons levensverhaal betrekken, vertelt vervolgens vermoedelijk meer over onszelf dan over die anderen, en zo draait de altruïsmedraaimolen rondom een of ander egoïsme, rond en rond en rond.

Michel Serres kiest een ander perspectief om het leven te bespreken, en wel dat van de parasiet. Peter Huijzer sprak met vertaler René ten Bos over het fris vertaalde *De parasiet*. 'Dat is een radicale democratisering van de filosofie: iedereen die wat overkomt, gaat plotsklaps denken.' Nieuwsgierig? Scroll vooral door.

Als je dat doet, kom je de column van dezelfde René tegen, waarin die de uitzonderlijkheid van het leven een extra filosofische zwaai geeft: 'zonder ziekte en dood zou ieder leven zomaar kunnen afglijden tot een gigantische puinzooi waar het aan iedere normativiteit ontbreekt'. Ervoor duik je in maar liefst zes feministische boeken: Marthe Kerkwijk bespreekt de 'opleving in feministische literatuur'. Filosofen leven nog zolang we ze lezen en bespreken. Dat geldt voor Simone de Beauvoir en ook, zo blijkt in deze *iFilosofie*, voor uiteenlopende denkers als Anaximander, Binswanger en Latour.

Eigenlijk is wie filosofeert onsterfelijk.

Veel leesplezier,
Florian Jacobs (hoofdredacteur)

4

'Al het leven leeft van leven'

Interview met René ten Bos

DOOR PETER HUIJZER

7

Een nieuwe feministische golf?

Zes feministische werken

DOOR MARTHE KERKWIJK

12

Para-doxaal *Muhle*

COLUMN RENÉ TEN BOS

14

Wetenschappelijk denken als eeuwige twijfel

Recensie: *Anaximander en de geboorte van het wetenschappelijk denken* – Carlo Rovelli

DOOR MARAH ROSE SEREMAK

16

De gekte is minder ver van onszelf verwijderd dan je denkt

Recensie: *De gek als medemens* – Maarten Van Buuren

DOOR SANNE SLUIS

18

Bruno Latour is een allesweter

Recensie: *De Aarde bewonen. Nicolas Truong in gesprek met Bruno Latour* – Bruno Latour en Nicolas Truong

DOOR WILLEM HEIN HOGERZEIL

‘Al het leven leeft van leven’

Een interview met René ten Bos

In zijn inmiddels klassieke studie *De parasiet* beschrijft de Franse filosoof Michel Serres (1930-2019) onze biologische en sociale werkelijkheid als een complex van parasitaire relaties. René ten Bos, hoogleraar filosofie aan de Radboud Universiteit, maakte dit werk voor Nederlandse lezers toegankelijk. Een mooie aanleiding voor een gesprek met onze vaste columnist over de zin en onzin van alle parasieten die de wereld bevolken.

Door Peter Huijzer

Wat deed je besluiten om juist dit boek te gaan vertalen?

Ik wilde sowieso een boek van Serres vertalen, omdat hij van alle filosofen misschien wel degene is met wie ik me het meest verwant voel. Bovendien heb ik Serres ooit een keer ontmoet en hem destijds beloofd dat ik nog eens een boek van hem zou vertalen. Hij heeft het niet meer mogen meemaken, maar het is er toch van gekomen. Ik zie mezelf verder niet als vertaler, maar het heeft me wel wat gebracht: een ongekende ervaring van intimiteit. Dat had ik niet verwacht.

In het oeuvre van Serres vormt dit boek een soort scharnierpunt, waarin hij zijn academische proza verlaat en op een andere manier gaat schrijven. En waarin het discours niet meer louter filosofisch is. Het is een heel speels en tegelijkertijd een heel systematisch boek. Het is een systeem, maar niet in de klassieke zin van het woord. Het is geen ‘structuur’. Serres laat zien hoe dingen met elkaar samenhangen, door ergens in het netwerk te gaan kijken en van daaruit cirkeltjes te lopen, om dan op een bepaald punt aan te komen waar je dingen herkent. En die dingen zijn in hele verschillende disciplines eigenlijk steeds hetzelfde.

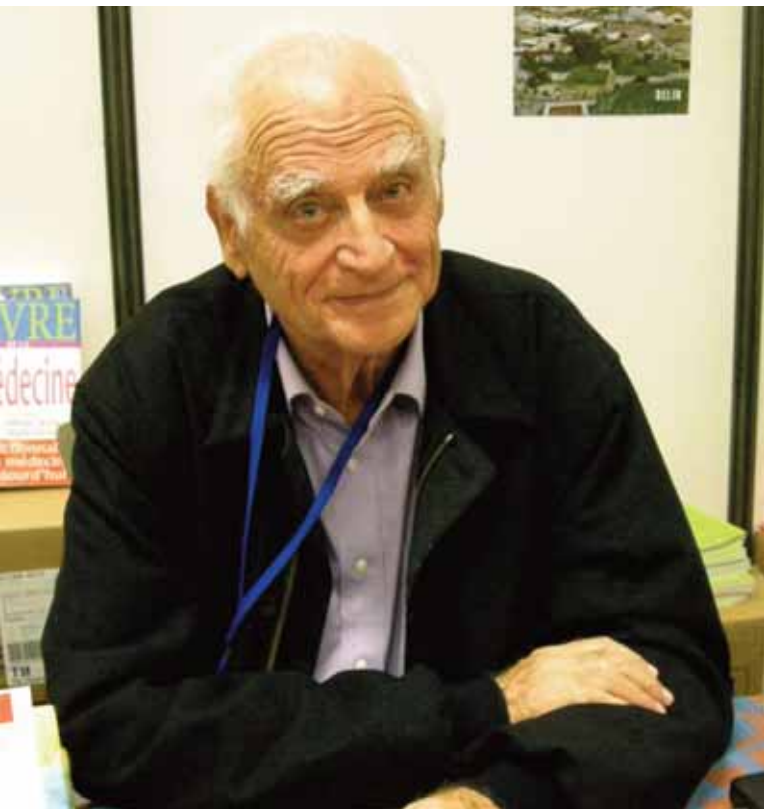
De hoeveelheid onderwerpen en disciplines die in *De parasiet* voorbijkomen is inderdaad enorm: van de fabels van La Fontaine tot ‘fuzzy logic’ en van biologie tot communicatiewetenschap. Wat komt er in dit boek eigenlijk niet aan bod?

Wat hij zelf zegt, is dat hij geen boek over ethiek heeft willen schrijven. Hoewel hij er helemaal op het eind achter komt dat het toch wel enigszins over ethiek gaat, dat hij de moraal niet op afstand heeft kunnen houden. Het is ook erg lastig om zo’n begrip als ‘parasiet’ buiten de moraal te houden.

Toch is dat juist wat Serres in dit boek probeert: die term van zijn morele lading ontdoen.

Ja, al heeft het woord parasiet in Frankrijk toch al een iets minder negatieve lading dan bij ons. Een *bruit parasite* is een storend geluid, en ook deze betekenis van het woord is voor Serres erg belangrijk. Het is ook een boek dat over communicatie gaat. Daarbij wil Serres laten zien dat ‘leven’ altijd parasitair is. Dat al het leven leeft van leven, zonder dat dat meteen iets heel slechts is. Een parasiet is voor Serres dan ook niet per definitie iets wat in of op jou leeft. In feite zijn alle levensvormen parasitair, en niet alleen de microbische levensvormen. Ook de mens, schrijft Serres, eet immers van de koe, van de boom, etc. Leven neemt van leven.

Al zou een parasitoloog natuurlijk zeggen dat de wetenschap onder ‘parasitair’ iets heel anders verstaat. Waarop Serres juist laat zien dat ook deze wetenschap doortrokken is van antropomorfe termen als ‘gast’ en ‘gastheer’. ‘Als jullie sociale categorieën voor de biologische werkelijkheid mogen gebruiken,’ zegt hij, ‘dan mag ik toch ook biologische categorieën op de sociale werkelijkheid toepassen.’ Dat doet hij ijzersterk. En daarmee geeft hij dat concept van de parasiet een universele betekenis.

Michel Serres

In *De parasiet* is steeds sprake van parasieten die op parasieten parasiteren, die parasieten ‘verstoren’, dus ook in de andere betekenis van het woord parasiteren. Aan de hand daarvan ontwikkelt Serres een hele nieuwe logica. Hoe zou je deze logica omschrijven, en waarom is die zo ‘onvermijdelijk’, zoals je in de inleiding bij het boek schrijft?

De parasiet, en dat is essentieel voor Serres, parasiteert niet zozeer op entiteiten, als wel op de relatie tussen entiteiten. De parasiet breekt in, in datgene wat er zich *tussen* twee polen (mensen, dieren, ...) afspeelt. Hij zorgt ervoor dat er iets gebeurt in de communicatie tussen die twee. Daar zit een hele parasitaire organisatiekunde in: je kunt het vergelijken met wat managers doen. In het concept van arbeidsdeling is de arbeid zo verdeeld dat de relatie tussen arbeider A en arbeider B niet meer helemaal vanzelfsprekend is. Dus wat doet een manager: die gaat coördineren. Dat is een heel rudimentair model van die parasitaire logica. Maar het wordt nog complexer, want die parasiet wordt vroeg of laat zelf ook geparasiteerd. Zo ontstaat een steeds uitgebreider, dynamisch netwerk van parasitaire ketens.

Neem de toeslagenaffaire: het geld gaat niet naar de ge-
dupeerden, maar naar al die adviesbureaus, consultants

en noem maar op die zich er uitermate druk om maken dat dit nooit meer mag gebeuren. Daar gaat veel meer geld aan op. Daar zit een hele parasitaire logica in. En degene die wint, is degene die uiteindelijk alle anderen in de rug kan kijken. En die posities verschuiven constant: het is een groot dynamisch spel.

Tegelijkertijd is dat niet noodzakelijk iets slechts voor Serres, en is het misschien nog wel gevaarlijker te denken dat we van die logica af kunnen komen.

Het positieve van de parasiet is dat hij altijd voor afwijking zorgt. Neem bijvoorbeeld het ‘liefdesvirus’, dat kun je ook als parasitair opvatten. Verliefdheid speelt zich niet in, maar tussen twee subjecten af en dat produceert vervolgens twee veranderde subjecten. Uit die notie van afwijking ontwikkelt Serres een complete relationele ontologie. Het is de afwijking die voor Serres productief is, die voor verandering zorgt. En ook denken is voor Serres een vorm van afwijken: ‘Ik denk, dus ik wijk af.’ Een werkelijkheid waarin niets afwijkt, is eigenlijk gewoon de dood. Ook in die zin is het parasitaire met het leven verwickeld: zonder parasitisme is er alleen maar dood.

De grote vraag voor Serres is steeds: wat geeft die parasiet terug? Als hij genoeg teruggeeft, dan hebben wij reden om die parasiet niet te vermoeden. *Mort aux ingrats!* – ‘Dood de ondankbaren,’ citeert hij La Fontaine. Dus als de mens een parasiet is, dan moet hij nadenken over wat hij neemt en wat hij teruggeeft.

Daarmee kom je ook uit op een zekere dankbaarheidsfilosofie, die misschien niet expliciet, maar naar mijn idee toch op een verkapt manier door het boek loopt. Dat raakt aan veel huidige discussies over ecologie: als ook de mens een parasiet is, dan is hij tegelijk *homo compensator*, om een term van de Duitse filosoof Odo Marquard te gebruiken. Wij mensen proberen altijd de schade die we aanrichten bij anderen te compenseren. Dat varieert van een boompje dat we bij onze vliegvakantie kopen tot de excuses die we aanbieden nadat we iemand onsterfelijk beledigd hebben.

Ook denken is parasitair, zeg je, en daarmee is *De parasiet* ook een reflectie op de filosofie zelf: de filosoof is misschien wel de grootste parasiet. Wat zegt dat over Serres’ opvatting van filosofie?

Filosofie gaat voor Serres over produceren, in tegenstelling tot alleen maar reproduceren. Als je echt wil filosoferen, dan moet je iets voortbrengen. En dat kan alleen

maar als je afwijkt van de bestaande stramien. Dus als filosoferen over denken gaat, wat niet altijd het geval is, dan is dat een soort denken wat jou als het ware overvalt. Denken is voor Serres altijd een avontuur. Als er gedacht wordt, dan gebeurt er iets. Dat is een radicale democratisering van de filosofie: iedereen die wat overkomt, gaat plotsklaps denken.

Maar waarom is die filosoof dan toch een parasiet?

Daarvoor hoef je alleen maar het *Symposium* te lezen: overal waar Socrates komt is hij de verhalenverteller, de vragensteller die op zijn toehoorders parasiteert. Zijn kostje is gekocht: hij is steeds te gast, krijgt altijd eten of drank, heel veel drank. In die zin profiteert hij heel erg. En ook Serres zelf parasiteert in dit boek heel sterk op de verhalen van anderen, die niet eens primair uit de filosofie komen. Hij parasiteert vooral op de Bijbel, La Fontaine en Molière. Daar haalt hij dan bepaalde filosofische wijsheden uit. En tegelijk is dat maatgevend voor wat we tegenwoordig 'interdisciplinair denken' noemen. Die brede scope is kenmerkend voor Serres, ook in zijn latere werk: je moet gewoon weer een groot verhaal durven te vertellen, op het gevaar af dat je door al die specialisten wordt neergesabeld. In die zin is hij ook altijd een voorbeeld voor mij geweest.

Dat is precies wat ik je tot slot wilde vragen: wat heb jij van Serres geleerd?

Serres' filosofische houding spreekt mij erg aan: hij gaat op een prettige, niet per se negatieve manier in tegen al die academische filosofie. Serres zoekt het heel erg bij het ambachtelijke volk. Ook dat speelt een grote rol in mijn eigen filosofie. En voor Serres draait alles om communicatie, waarbij communicatie absoluut niet antro-

pocentrisch wordt opgevat. De hele werkelijkheid draait om codes, om het opslaan, verzenden en transformeren van informatie. Alles laat tekens, codes en dergelijke achter, ook een paar wolken die aan de lucht voorbijtrekken. Ook dat is een vorm van schrijven. Daar zit volgens mij de diepste betekenis van Serres' filosofie: 'zin' in het universum is niet afhankelijk van de mens. Dat is volgens mij zijn diepe, antihumanistische gedachte. Wij zouden weleens kunnen uitsterven, en dat zou dan betekenen dat het universum geen zin meer zou hebben. Serres maakt ons heel erg duidelijk dat het universum ook heel goed zonder ons zin kan hebben. Zin, betekenis en communicatie gaan ook gewoon door als er geen mensen zijn.

Michel Serres, *De parasiet*, vertaald door René ten Bos, Amsterdam: Boom, 2023

Een nieuwe feministische golf?

Feminisme was een tijdje uit de mode, maar de laatste jaren is er weer een opleving in feministische literatuur. Zo ook in de filosofie. Recensent Marthe Kerkwijk is blij dat ze zich op verjaardagsfeestjes weer openlijk feminist kan noemen. Maar de vraag is natuurlijk: wat brengen al deze recente feministische boeken ons? Schijnen zij nieuw licht op oude thema's, of is er sprake van een heel nieuw geluid? En kunnen we daarmee spreken van een nieuwe feministische golf?

Door Marthe Kerkwijk

De klassieker *De mythe van het moederschap* van de Franse feministe Élisabeth Badinter verscheen in 1983 voor het eerst in Nederlandse vertaling. Strikt genomen kunnen we dit boek dus niet beschouwen als een representant van een eventuele nieuwe feministische golf, maar het is veelzeggend dat het in het afgelopen jaar opnieuw is uitgegeven. Het boek heeft een heel duidelijke, provocerende stelling: het moederinstinct bestaat niet. Het is een verzinsel, bedoeld om vrouwen in historisch en politiek bepaalde genderrollen gevangen te houden.

Ter onderbouwing van deze stelling wijst Badinter op het feit dat moederzorg gedurende lange periodes in de westerse geschiedenis allesbehalve de norm was. Sterker nog, wie de mogelijkheid had, liet haar kind door een ander zogen en grootbrengen. Badinters betoog was in 1983 controversieel en is dat nu nog steeds. Hoewel haar historische analyses overtuigen, blijft het lastig voor een jonge moeder als ik om zoiets primairs als de zorg voor mijn kind te beschouwen als een historisch en politiek construct. Maar daar is het Badinter niet om te doen. Waar het haar om gaat is de klakkeloze aanname dat moeders een instinctieve kennis zouden hebben die va-

ders niet hebben en dat je van moeders mag verwachten dat die zich tot op het bot opofferen voor elk belang van hun kroost, terwijl voor vaders diezelfde verwachtingen niet gelden. Die scheve verhouding is maar al te herkenbaar, ook voor ouders van nu, en berust nog altijd op het idee van het moederinstinct.

Qui bono?

De mythe van het moederinstinct speelt nog altijd een rol in de verschillende verwachtingen die we hebben tegenover vrouwen en mannen, toont Doortje Smithuijsen in haar pamflet *Kapitalisme is seksisme*. Neem bijvoorbeeld de 'tradwives', een op sociale media zeer invloedrijke beweging van vrouwen die de traditionele rol van zorgende huisvrouw omarmen, op grond van het idee dat de herwaardering van die rol de werkelijke emancipatie van het vrouwelijke betekent. Iets subtieler is de beweging die je ziet in yoga- en wellnesskringen, waar allerlei programma's zijn gericht op 'vrouwelijke energie', 'vrouwelijke spiritualiteit' en 'empowerment van zachte krachten'. De impliciete boodschap: als vrouw moet je jezelf continu verbeteren, want je bent nooit sexy en zorgzaam genoeg. Het gewiekste van het kapitalisme is dat het de oplossingen aandraagt voor de problemen die het zelf creëert. Smithuijsen vraagt zich af wie hiervan profiteert. Dat zijn niet de vrouwen. Die hebben weliswaar ontelbaar veel meer consumptiekeuzes dan de een generatie voor hen, maar zijn er gering op vooruitgegaan op de fronten waar het er echt toe doet. Ook is wat ze 'het keuzefeminisme' noemt weinig effectief tegen geweld en machtsmisbruik jegens vrouwen. *Kapitalisme is seksisme* is een kort, maar krachtig pamflet dat je ogen opent, vooral wanneer Smithuijsen een anonieme socialemediamarketeer aan het woord laat die ruiterslijk toegeeft dat hij vooral de angst van vrouwen doorverkoop aan zijn klanten.

Het antikapitalistische feminisme van Smithuijsen tref je ook bij Lynn Berger, 'correspondent zorg' bij *De Correspondent* en auteur van *Ik werk al (ik krijg er alleen niet voor betaald)*. Haar stelling is dat we onbetaald werk, zoals huishoudelijk werk en zorg, zouden moeten betalen. Als we dat tegen de gangbare tarieven (vaak minimumloon) zouden waarderen, zou dat in Nederland in totaal om 215 miljard euro gaan, een kwart van het bbp. Alleen dan kunnen we onbetaald werk echt als werk gaan waarderen. Dat is nodig, want wie doen het meeste van dat onbetaalde werk? Juist: vrouwen. En als zij daarnaast niet ook nog fulltime kunnen werken, worden ze honend als 'deeltijdprinsesjes' weggezet. Ook wanneer zorgtaken wel betaald worden, bijvoorbeeld in de schoonmaak of kinderopvang, zijn het voornamelijk vrouwen die die taken op zich nemen. Waarom laten we

zorgtaken vooral aan vrouwen over, en laten we ook nog eens na om dat als werk te waarderen? Weer speelt dat vermaledijde idee een belangrijke rol dat vrouwen van nature geneigd zijn voor hun naasten en anderen te zorgen en dat het allerbeste kunnen. En ook hier de vraag: wie profiteert ervan? Berger toont aan dat fabriekseigenaren ten tijde van de Industriële Revolutie vrouwen bewust stimuleerden om thuis te blijven om voor hun man te zorgen, zodat die gevoed en uitgerust op zijn werkdag kon verschijnen. Bovendien moest de volgende generatie arbeiders worden grootgebracht. In ruil daarvoor kreeg de arbeider een salaris waar je in principe een gezin mee kon onderhouden: het kostwinnersmodel. Maar met de ontwikkeling van het kapitalisme heeft het kostwinnersmodel plaatsgemaakt voor het anderhalfverdienersmodel. Met een enkel modaal salaris kun je inmiddels geen gezin meer onderhouden. De winst van grote bedrijven groeit daarentegen nog altijd.

Historische horror

Niet alleen het kapitalisme profiteert van het idee dat vrouwen vooral bestaan om nieuwe generaties voort te brengen. In *Ei, foetus, baby* van wetenschapsfilosoof Trudy Dehue ontdekt de lezer dat ook de door mannen gedomineerde wetenschap, de medische professie en de religie veel baat hadden bij dit idee – en nog steeds hebben. Volgens Dehue vind je feiten niet zomaar in de wereld, je maakt ze. In dit boek vertelt ze hoe de feiten rondom de zwangerschap zijn geproduceerd en de manier waarop predikanten, artsen en wetenschappers door de tijd heen met zwangere vrouwen zijn omgegaan om dergelijke feiten te kunnen maken. Altijd uit naam van de wetenschap, medische professionele ontwikkeling en God, waarover mannen het voor het zeggen hadden, en nooit uit naam van de zwangere vrouw in kwestie.

Vraag je bijvoorbeeld eens af hoe wij aan de zwangerschapskalender komen. Dat is de kalender die de ontwikkeling van de embryo volgt van conceptie tot geboorte. Hoe komen wij aan die kennis? Dat zal Dehue je vertellen: daarvoor zijn onder druk dan wel dwang kwetsbare vrouwen bezwangerd, waarna een miskraam bij hen werd opgewekt, uiteraard niet zonder risico voor de zwangere, maar wel zonder haar consent, zodat meneer de wetenschapper het embryootje kon bekijken. En dat in alle stadia van de zwangerschap. Natuurlijk ging het vaak mis, dus moest het onderzoek worden herhaald. Zo nu en dan overleefde één van de vrouwen het niet, maar dergelijke kleine offers was meneer de onderzoeker graag bereid te brengen. En wie krijgt de credits voor de zwangerschapskalender? Niet de vrouwen wier lichaam ervoor gebruikt is. Hun namen verdwenen al snel uit de archieven. Tot op de dag van vandaag wordt

precies die zwangerschapskalender benut om zwangere vrouwen via sociale media aan te spreken op hun bijzondere band met hun 'kindje' dat 'al zo groot is als een maanzaadje'. Een effectieve manier om de mythe van het moederinstinct in stand te houden en vrouwen met een ongewenste zwangerschap een schuldgevoel over een abortus aan te praten.

Een dergelijke onderzoeker kreeg wel geregeld ruzie met de kerk. Want het was prima om risico's te nemen met de levens van vrouwen en embryo's, maar niet voordat ze gedoopt waren. De vrouwen waren al gedoopt, dus daarmee kon je doen wat je wilde, maar over de embryo maakten de priesters zich zorgen. 'Gelukkig' is er voor elk probleem een oplossing, ontdekte Dehue tot haar eigen ontsteltenis. Als een bevalling niet voorspoedig verliep en de foetus in de baarmoeder het leven dreigde

te laten, dan kon je de buik opensnijden om de foetus door een priester te laten dopen. Zonder verdoving, terwijl de moeder nog leefde, waarna die overigens meestal ook het leven liet.

Ei, foetus, baby is een indrukwekkend boek. Dehue heeft heel veel archieven uitgeplozen om de verhalen van zoveel mogelijk vrouwen boven water te krijgen en hen een stem te geven, en de erkenning die zij verdienen. Maar het is ook een boek dat afschuw en woede aanwakkert. Telkens als je denkt 'het kan niet nog erger' blijkt het er op de volgende pagina toch nog gruwelijker aan toe te gaan.

Voor wie is feminisme?

De onderdrukking van vrouwen is het grootste probleem voor vrouwen, en voor hen belooft feminisme de grootste bevrijding. Maar het zou een misvatting zijn te denken dat mannen profiteren van de ondergeschikte positie van vrouwen. Het tegendeel is waar: ook zij kunnen pas werkelijk vrij zijn in een wereld zonder vrouwenonderdrukking. In *Feminisme voor mannen en andere wezens* vertelt Frank Meester hoe hij zelf feminist is geworden en hoe hij worstelt met het feit dat hij desondanks ook gehecht is aan de wereld die voor mannen zoals hij is ingericht. Hij hoopt mannen die doorgaans zwijgen over feminisme voor het onderwerp te interesseren. Juist mannen zouden zich er eens in moeten verdiepen, betoogt hij, en zich voor het feminisme moeten uitspreken. Meesters toegankelijke betoog is een prima inleiding in het intersectioneel feminisme, maar heel erg origineel is het niet. Wie een beetje ingelezen is in feministische literatuur zal er weinig nieuws in lezen. Maar goed, Meester mikt dan ook op een doelgroep die waarschijnlijk nog niet in het feminisme is ingelezen, en we hopen met hem dat hij die bereikt.

Het intersectioneel feminisme dat Meester – evenals Berger en Smithuijsen – onderschrijft, is een stroming binnen het feminisme die erkent dat verschillende vormen van onderdrukking elkaar kruisen en beïnvloeden, en dat de ene emancipatiestrijd dus nooit zonder de andere kan. Zo hebben zwarte vrouwen met andere vormen van onderdrukking te maken dan witte, en transvrouwen weer met andere kwesties dan cisvrouwen. Een van de belangrijkste denkers van het intersectioneel feminisme is bell hooks. In *Feminisme is voor iedereen* bekijkt ze alle feministische thema's vanuit een revolutionair en intersectioneel perspectief. Overtuigend toont ze aan dat het patriërchaat op allerlei manieren in onze wereld is doorgedrongen. Dat hele systeem moet op de schop; een andere manier van feminisme belijden is er niet. Dat is nogal een klus, maar

als dat lukt mag het resultaat er ook wezen, want dat zou iedereen bevrijden.

Iedereen vrij

Als we deze zes boeken beschouwen, kunnen we concluderen dat het hedendaagse feminisme niet alleen gaat over vrouwenemancipatie. De pijlen zijn niet gericht op de mannen, maar op het patriarchale kapitalisme dat de mythe van het moederinstinct in stand houdt. Dit systeem is zo alomtegenwoordig dat het voor de meesten van ons onzichtbaar is. We doen eraan mee zonder ons daar zelf van bewust te zijn, ook als we denken dat we vooruitstrevende feministen zijn. Historische analyses spelen daarom een belangrijke rol, zoals in de boeken

van Badinter, Dehue en Berger. Daarmee tonen zij aan dat wat we nu als vanzelfsprekend beschouwen, eigenlijk een historisch construct is dat een bepaalde agenda dient. Hedendaags feminisme is daarom voor iedereen: man en vrouw, cis en trans, mens en dier, wit en zwart, arm en rijk. Hoewel auteurs als Badinter en hooks dit geluid decennia geleden al lieten horen, is het nu gemeengoed in het werk van feministische auteurs. Feministische stromingen die geen oog hebben voor systemische factoren en intersectionaliteit, hebben afgedaan. Wat dat betreft kunnen we wel degelijk spreken van een nieuw zwaartepunt in de feministische discussie, en daarmee van een nieuwe golf.

bell hooks, *Feminisme is voor iedereen*, Zutphen: Mazirel Pers, 2022

Doortje Smithuijsen, *Kapitalisme is seksisme. Een pamflet*, Amsterdam: Podium, 2024

Élisabeth Badinter, *De mythe van het moederschap. Een historische kijk op het moederinstinct*, vertaald door Veronique Huijbregts en Marie Luijten, Amsterdam: Athenaeum, 2023

Frank Meester, *Feminisme voor mannen en andere wezens. Een handreiking*, Utrecht: Ten Have, 2023

Lynn Berger, *Ik werk al (ik krijg er alleen niet voor betaald)*, Amsterdam: De Correspondent, 2023

Trudy Dehue, *Ei, foetus, baby. Een nieuwe geschiedenis van zwangerschap*, Amsterdam: Atlas Contact, 2023

ISVW | EVENEMENT

FREDERIK VAN EEDENLEZING GLENN ALBRECHT

17 APRIL 2024 | € 35,-

De Frederik van Eedenlezing is een jaarlijkse traditie: de ISVW nodigt een grote internationale denker uit die actief bijdraagt aan het publieksfilosofische debat. Dit jaar is dat milieufilosoof **Glenn Albrecht**. In zijn werk verzint hij 'nieuwe woorden voor een nieuwe wereld'. Zo bedacht hij de term 'symbioceen', als opvolger van het antropoceen. Het symbioceen is het tijdperk waarin mens, natuur en techniek een nieuwe balans met elkaar creëren. Ook introduceerde Albrecht de term 'solastalgie'. In tegenstelling tot nostalgie, een verlangen naar een verleden plaats of tijd, doelt solastalgie op de negatieve emoties die gepaard gaan met de verandering van iemands vertrouwde omgeving als gevolg van milieuschade. **Wouter Kusters** verzorgt de inleiding.

BY DOUG GIMESY

De Frederik van Eedenlezing met Glenn Albrecht is mede mogelijk gemaakt door de **Vereniging Vrienden van de ISVW**

ISVW FILOSOFIECURSUSSEN

Simone de Beauvoir. Denker en schrijver

Simone de Beauvoir is naast filosoof, existentialist en beroemd feministe ook een gevierd schrijver van talloze literaire werken. In deze cursusweek bespreekt **Jannah Loontjens** De Beauvoirs rol in het existentialisme en haar magnum opus *De tweede sekse*, haar romans en memoires en haar werk over ouderdom.

17 T/M 21 JULI 2024

Feminisme en filosofie

Lotte Spreeuwenberg behandelt tijdens deze week klassieke feministische denkers en vragen als 'Wat is een vrouw?', afgewisseld met actuele debatten over onderwerpen als gender, #metoo en intersectionaliteit. Aan het eind van de week ben je filosofisch uitstekend toegerust om het patriërchaat omver te werpen.

7 T/M 11 AUGUSTUS 2024

Wetenschapsfilosofie

Niet iedere mening is kentheoretisch evenveel waard. In een tijd die zich kenmerkt door politieke polarisatie, ongebreidelde meningsuiting en onomwonden twijfel aan experts is het nodig de wetenschap als voornaamste bron van betrouwbare informatie te verdedigen. Met **Herman de Regt** en **Hans Dooremalen**.

19 T/M 23 AUGUSTUS 2024

Para-doxaal. *Muhle*

Door René ten Bos

“De waarde van het leven, dat wil zeggen, het leven als waarde, het leven wat betreft zijn innerlijke normativiteit, is verankerd in zijn eigen wezenlijke onzekerheid.”

Dit citaat haal ik uit *Eine Genealogie der Biopolitik*, een boek van de Duitse filosofe Maria Muhle uit 2013. In dit boek geeft Muhle een nauwgezette analyse van het levensbegrip zoals dat naar voren komt in de filosofie van Michel Foucault (1926-1984) en Georges Canguilhem (1904-1995). Het citaat, dat op p. 104 te vinden is, geeft de positie van laatstgenoemde weer. Canguilhem, over wie ik hier al eerder schreef, wordt beschouwd als een vitalist, iemand die niet gelooft dat het leven uitsluitend biologisch-mechanisch verklaard kan worden, maar dat ook andere zaken een rol spelen.

Eén van die zaken is normativiteit. Canguilhem gaat ervan uit dat het leven uitsluitend aan de hand van de intrinsieke ‘vergissingen’ (*errors*) herkend kan worden. Die vergissingen bepalen de wezenlijke onvolkomenheid en onvoltooidheid van het leven. Maar precies dergelijke imperfecties zorgen ervoor dat ieder leven zijn eigen normen schept in de hoop op een innerlijke balans die echter steeds opnieuw op het spel gezet wordt om een nieuwe en betere balans mogelijk te maken. Muhle wijst op de invloed in Canguilhems werk van de vermaarde arts en grondlegger van de histologie Xavier Bichat (1771-1802) voor wie het negatieve, in de vorm van ziekte en dood, pas leidt tot een dynamiek die het leven normaliseert. Oog in oog met alle mogelijke ellende tendeert het leven naar de ontwikkeling van een min of meer stabiel innerlijk milieu. Dit inzicht is een correctie op gangbare ideeën over de verhouding tussen organisme en omgeving: het is niet zo dat leven zich aan de omgeving

René ten Bos

aanpast, maar dat leven zijn eigen omgeving creëert. De normativiteit die Canguilhem in gedachten heeft is, in de woorden van Muhle, een “normen creërende en dus creatieve beweging die op het zelfbehoud van het leven door zelfregulering van het organisme is gericht.”

Bij het idee dat ieder leven deze normatieve dynamiek tentoonspreidt, hoort het fundamentele inzicht dat normen hun hele betekenis ontleen aan iets wat buiten die normen valt, iets wat niet hoort of iets wat afwijkt. Normen worden, in de woorden van Muhle, pas werkzaam als het organisme de grenzen van het normale overschrijdt, alsof het belang ervan pas opgemerkt wordt doordat er iets mis is gegaan. Het is wellicht goed om in wat minder verfijnde taal duidelijk te maken welke positie hier ingenomen

wordt: zonder ziekte en dood zou ieder leven zomaar kunnen afglijden tot een gigantische puinzooi waar het aan iedere normativiteit ontbreekt. In een voetnoot schrijft Muhle: “Het feit van de dood brengt het leven ertoe dat het een normatieve orde schept.” Een leven dat volmaakt en onsterfelijk is, zou zich niet laten reguleren en normeren. Zo’n leven is goddelijk en in zekere zin ‘ongezond’. “Gezondheid wordt afgemeten aan het vermogen organische crisis te overwinnen en een nieuwe orde te scheppen.” (p. 146) Het leven is pas gezond als het niet zozeer normaal is, maar normatief in de zojuist geschetste zin: is het in staat, oog in oog met crises, nieuwe normen en een nieuw eigen milieu te scheppen?”

Niet voor iedereen zal dit vrolijke kost zijn, maar ik put er moed uit. We worden, aldus Canguilhem, ieder moment geconfronteerd met de onvermijdelijkheid van de dood. Leven is volgens hem een uitzondering op “de dwangmatigheid van de thermodynamiek”, die alles van warmte naar koude laat gaan. Alles wat in dat leven zich openstelt voor de dood en op zoek gaat naar de kenmerken ervan, brengt ons niet alleen dichterbij de werkelijkheid maar is ook niets minder dan een soort “omgekeerde speurtocht naar een onweerlegbaar levensteken”. Kortom, zonder die onzekerheid, zijn precaire karakter, is het leven geen leven.

Wetenschappelijk denken als eeuwige twijfel

Ongeveer vijftien procent van de Nederlanders heeft weinig vertrouwen in de wetenschap. Dat terwijl een goede wetenschapper juist open staat voor kritiek, geen vaste waarheden accepteert en interpretaties voortdurend bevraagt en herziet. Tenminste, dat stelt Carlo Rovelli in zijn nieuwste populairwetenschappelijke boek, *Anaximander en de geboorte van het wetenschappelijk denken*.

Door Marah Rose Seremak

Rovelli is natuurkundige, bekend om zijn theoretische werk in *loop quantum gravity* (luskwantumzwaartekracht), een radicale poging om kwantummechanica en de algemene relativiteitstheorie van Einstein te verenigen. Hij houdt zich ook graag bezig met filosofie, al noemt hij zichzelf liever geen filosoof. *Anaximander* gaat over het ontstaan van kritisch, revolutionair denken. Het boek is goed ontvangen (*Times Literary Supplement* noemt het een van de beste boeken van 2023), maar mijns inziens zou Rovelli blij moeten zijn met een kritische recensie. Het boek is gewaagd, maar dat is gelijk zijn zwakte. Volgens Rovelli is de strikte scheiding tussen geestes- en natuurwetenschappen ‘bijzonder schadelijk’ en de oorzaak van Anaximanders relatieve onbekendheid. Filosofen zijn niet in staat de wetenschappelijke vernieuwing in bepaalde historische teksten te ontdekken. Anderzijds is de antifilosofische trend in de natuurkunde juist ook schadelijk voor de vooruitgang van de wetenschap. Zijn eigen wetenschappelijke bijdragen zijn dan ook vaak van filosofische inslag, bijvoorbeeld zijn theorie dat de kleinste bouwstenen van onze wereld alleen relationeel te verklaren zijn, in plaats van op zichzelf staand. Hij legt deze interpretatie toegankelijk uit in *Helgoland* (2021), een prachtig boek waarin hij quantumwetenschap combineert met Oosterse wijsheid en zeer terecht aandacht schenkt aan de Boeddhistische filosoof Nāgārjuna.

De wereld ligt voor ons

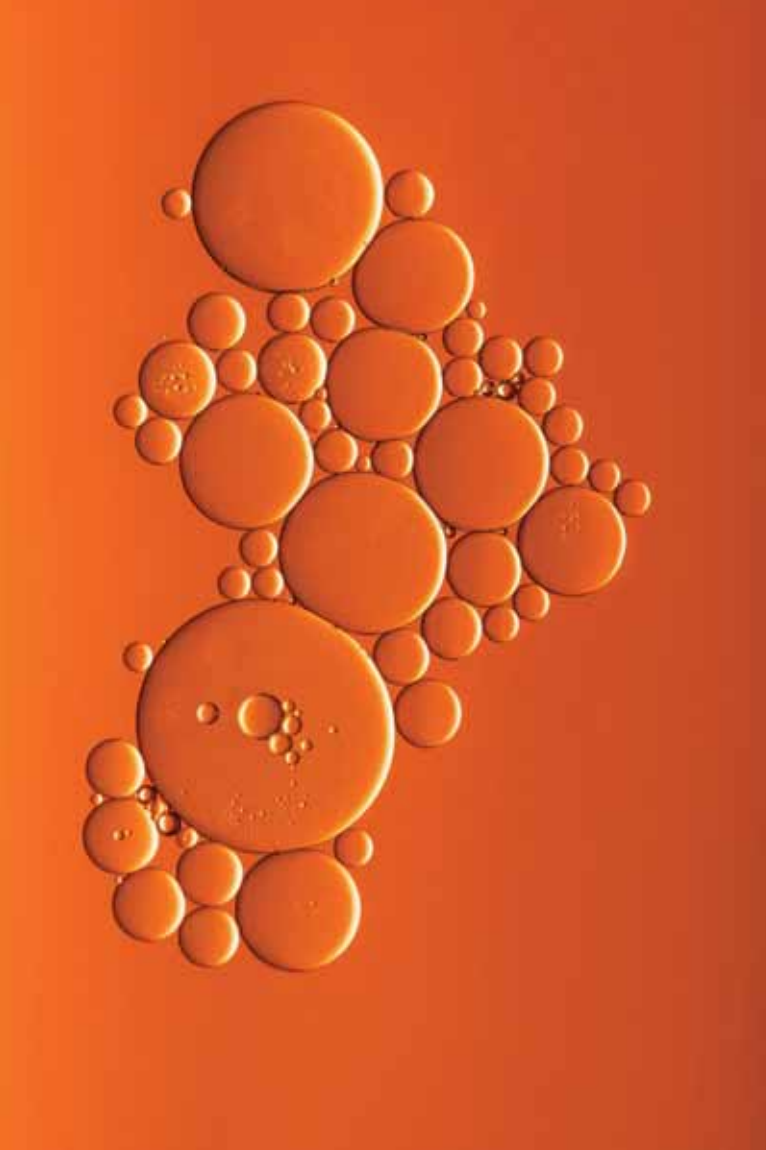
Net als Rovelli was Anaximander (Milete, 610 v.Chr.) een revolutionaire geest. Helaas zijn er haast geen bronnen van of over hem te vinden, maar ondanks het beperkte bewijsmateriaal karakteriseert Rovelli hem als

een pionier. Hij was de eerste die een wereldkaart maakte, de eerste die de waterkringloop omschreef en de eerste die de aarde omschreef als een zwevende bal, in een ruimte zonder absoluut boven en onder. Hij durfde heersende wereldbeelden, zelfs die van zijn leermeesters, te bevragen. Hij onderzocht de natuurlijke oorzaken van bijvoorbeeld weersverschijnselen, zonder zijn uitleg te baseren op mythes of goden — een radicaal standpunt, waarvoor Socrates tweehonderd jaar later tot de gifbeker veroordeeld zou worden.

Het verhaal van Anaximander vormt de basis van Rovelli's pleidooi voor wetenschappelijk denken en zijn waarschuwing tegen dogma's. Daarbij schuwt hij grote woorden niet. Zijn vijanden zijn onder andere het ‘ongebreidelde antiscientisme van de huidige tijd’, culturrelativisme (een ‘blinde, ahistorische dwaasheid’) en nationalisme (‘bekrompenheid en het bezingen van onze eigen dwaasheid’). Uiteindelijk koppelt hij de standpunten terug naar Anaximander, wiens scherp oordelende vermogen juist ontstond in de context van Milete, een ontmoetingsplaats tussen Griekse en Midden-Oosterse ideeën. Anaximanders denken was visionair: veel meer dan antwoorden te geven, ging het erom de juiste vragen te stellen. Het ging niet slechts om het doen van correcte kwantitatieve voorspellingen, zoals sommigen tegenwoordig de wetenschap beschouwen, maar het was de voortdurende zoektocht naar de beste interpretatie van de wereld. Deze zoektocht stopt nooit, accepteert geen vaste grond onder de voeten. Rovelli maakt hier iets optimistisch van: ‘De wereld ligt voor ons, klaar om te worden ontdekt.’ De onzekerheid is juist het mooie aan het avontuur.

Ketenen van onwetendheid

Tegenover de wetenschap stelt Rovelli het mythisch-re-

ligieuze denken, dat een absolute waarheid accepteert die niet ter discussie kan worden gesteld. Het houdt ons geketend in onwetendheid en is een vorm van traditie, oftewel 'het gesystematiseerde denken van mensen van vroeger die nog minder wisten dan wij'. Zelf zegt hij zonder een god prima in staat te zijn waarden te hebben en het sacrale karakter van het leven te zien, dus concludeert hij dat geloven in goden overbodig is. Opmerkelijk afwezig blijft een robuust antwoord op de vraag *waarom* het wetenschappelijk denken beter is dan het mythisch-religieuze. Leidt het tot een betere wereld? Rovelli noemt de ontwikkeling van technologie, waardoor ons dagelijks leven nu door bepaald wordt, maar gaat niet in op de vraag of dat goed is. Klimaatverandering wordt kort en onzeker genoemd: '*als de aarde opwarmt door de industriële revolutie, kan dat aanzienlijke risico's met zich meebrengen voor de mens*' (mijn cursiveringen).

Zoektocht zonder eindpunt

Wetenschappelijk denken is in ieder geval beter dan het mythisch-religieuze om ons te wapenen tegen rampen, aldus Rovelli. Dat rampen ook *veroorzaakt* kunnen zijn door technologische ontwikkeling, en dus in zekere zin juist door het wetenschappelijk denken, laat Rovelli ach-

terwege. Als voorbeeld van de vernietigende kracht van onwetendheid stelt Rovelli dat de Azteken in ieder geval niet gered zijn door hun Zonnegod. Een misplaatst voorbeeld, waarbij hij vergeet te noemen dat het Azteekse rijk ten onder ging aan het Spaanse kolonialisme. Over kolonialisme heeft hij elders in het boek wel iets te melden: het is goed dat het superieure gevoel van het Europese kolonialisme is afgenomen, maar we moeten daarmee niet de Griekse nalatenschap gaan onderwaarderen. Sterker nog, 'het feit dat deze uiteindelijke overdracht heeft plaatsgevonden via het verderfelijke koloniale avontuur doet niets af aan de waarde ervan'.

Prikkelingen

Een prikkelend boek is *Anaximander* zeker, alleen al om een inkijkje te krijgen in het wereldbeeld van een invloedrijke natuurkundige. Het leest vlot, met een combinatie van grondig onderzoek naar Anaximander, levendige betogen over de kracht van wetenschap en een globale schets van het ontstaan van religie. Het zoeken van de mens naar houvast is volgens Rovelli een zoektocht zonder eindpunt. In plaats van ons aan onwrikbare waarheden vast te klampen, is het veel vruchtbaarder om altijd te blijven twijfelen aan wat we denken te weten. Dát is wetenschappelijk denken. Anaximanders ware ontdekking was dat onze ideeën onjuist kunnen zijn en dat we altijd open moeten staan voor kritiek. Zo ook Rovelli.

Carlo Rovelli, *Anaximander en de geboorte van het wetenschappelijke denken*. Vertaald door Sonja Matthews, Amsterdam: Uitgeverij Nieuwezijds, 2023

De gekte is minder ver van onszelf verwijderd dan je denkt

Wie denkt dat de psychoanalyse sterk gedateerd is, moet eens een blik werpen op het nieuwe boek van Maarten van Buuren. In *De gek als medemens* brengt Van Buuren op beeldende wijze de teloorgegane psychoanalyse tot leven. Dit doet hij met name door zich te richten op de existentialistische *Daseinsanalyse* van Ludwig Binswanger, die ons dwingt de gek niet langer te zien als ‘ander’ – ver verwijderd van ons eigen bestaan –, maar juist als een integraal onderdeel van onszelf.

Door Sanne Sluis

Maarten van Buuren is emeritus hoogleraar Franse letterkunde aan de Universiteit Utrecht, essayist en vertaler van onder andere Spinoza en Binswanger. Die laatste krijgt in zijn nieuwste werk een belangrijke rol toebedeeld. Het is namelijk Binswangers *Daseinsanalyse* – ook wel bekend als de existentialistische psychoanalyse – die het fundament voor zijn betoog vormt. Ludwig Binswanger (1881-1966) is een Zwitserse psychiater die zich ondanks zijn hechte vriendschap met Freud tegen diens psychoanalyse keerde. Zo zou het geven van therapie volgens Binswanger niet zo zeer gericht moeten zijn op het naar boven laten drijven van een onbewust

en onverwerkt trauma uit de kindertijd, maar zou een therapeut zich veeleer moeten richten op het achterhalen van ‘het wereldontwerp’ van de patiënt. Volgens Van Buuren komt de *Daseinsanalyse* van Binswanger pas echt tot haar recht door die te beschouwen als de (existentiële) bovenbouw op een freudiaanse onderbouw. Van Buuren ontwikkelt daarmee een nieuw perspectief, waarmee hij de psychoanalyse nieuw leven inblaast. Dit doet hij aan de hand van een aantal *casestudies*. Het gebruik van deze *casestudies* maakt dat je als lezer niet verdwaald raakt in de vele filosofische theorieën die in het werk worden aangedragen, maar dat deze theorieën juist tot leven komen. De vele concrete voorbeelden die de theoretische uiteenzettingen vergezellen, maken dit werk bovendien zeer geschikt voor diegenen die op toegankelijke wijze kennis willen maken met de fenomenologie, de psychoanalyse of het existentialisme.

Geen ziekte, maar ‘haperend wereldontwerp’

Van Buuren kampte zelf enige tijd met depressie en besloot op zoek te gaan naar de oorzaken en de aard van zijn toestand. Tijdens dit persoonlijke onderzoek kwam van Buuren terecht bij de *Daseinsanalyse* van Binswanger, waarin het idee van een wereldontwerp centraal staat. Dat is de manier waarop wij in de wereld staan (*dasein*) en dus hoe wij de wereld ervaren. Dat laatste is een belangrijk uitgangspunt binnen de filosofische stroming van de fenomenologie. Volgens de fenomenologie nemen wij de wereld niet allemaal op dezelfde wijze waar, maar volgt datgene wat zichtbaar wordt uit de specifieke kijk van het individu. De wijze waarop we naar de wereld kijken, ons in die wereld bewegen en met die wereld omgaan, creëren we dan ook zelf. Het resultaat daarvan is dat ieder individu er een eigen gekozen ontwerp van de wereld op nahoudt. Gevolg van deze positie is dat er geen wezenlijk verschil aan te wijzen valt tussen de ‘gek’ en de ‘normale persoon’. De afwijking bestaat erin dat het wereldontwerp van de gek in botsing komt met het wereldontwerp dat als norm door de samenleving gehanteerd wordt. Als iemand een dusdanig *ander* wereldbeeld heeft, kan dit resulteren in een verlies aan contact met de buitenwereld. Er wordt dan ook wel gesproken van een ‘haperend wereldontwerp’.

Het overtuigende van het idee van een wereldontwerp is dat het sterk tot de verbeelding spreekt. Zo denk ik dat iedereen zich wel een gebeurtenis kan voorstellen die een andere kijk op de wereld veroorzaakt heeft. Een voorbeeld hiervan waar velen zich wellicht in zouden kunnen herkennen – alhoewel niet direct benoemd door Van Buuren zelf – is het overlijden van een dierbare. Door de rouw kan iemand zich opeens bewust

Het Internationale Psychoanalytische Congres in Weimar, 1911, met op de tweede rij als tweede van links Ludwig Binswanger en in het midden Sigmund Freud.

worden van de tijdigheid van het bestaan en daardoor andere prioriteiten stellen. Ook kan het een angst voor verlies teweegbrengen. Het oude wereldontwerp maakt dan plaats voor een nieuw wereldontwerp. Het idee dat ieder zo een wereldontwerp heeft, en dat zo'n wereldontwerp ook een andere vorm kan aannemen, maakt dat we de gekte niet meer zo sterk van onszelf afscheiden. Dit heeft verregaande consequenties voor de manier waarop er met de 'gekte' wordt omgegaan. De geesteszieke kan namelijk niet zomaar gereduceerd worden tot ding – tot het zijn van een ziektebeeld: 'de schizofreen', 'de autist' – zoals de hedendaagse diagnostiek lijkt te doen. Dit soort reducties zorgen ervoor dat de menselijkheid van de 'gek' wordt gescheiden. Omdat het onderstrepen van het wereldontwerp zulke reducties niet toelaat, vormt Van Buurens werk hier een krachtig tegengeluid tegen.

Toch is er ook iets merkwaardigs aan de hand met dit wereldontwerp. Zo zou het volgens Binswanger gaan om een *keuze* voor een verstrooid of afwijkend wereld-

ontwerp. Ook Van Buuren lijkt dit idee van een keuze te onderstrepen. Zo stelt Van Buuren dat het hebben van broers en zussen met een geheel andere kijk op de dingen voldoende aanleiding zou zijn voor het idee dat een wereldontwerp in vrijheid wordt gekozen. Als het wereldontwerp geen keuze zou zijn, maar bepaald zou worden door de omstandigheden waarin wij opgroeien, aldus Van Buuren, dan zou ieder kind uit hetzelfde gezin er eenzelfde wereldontwerp op nahouden, en dat is nu juist niet het geval. Deze argumentatie is onvolledig. Zo betekent het hebben van dezelfde ouders nog niet het einde van invloeden die tot een mogelijke hapering hebben kunnen leiden. Denk bijvoorbeeld aan het hebben van andere docenten, omgeven zijn door andere klasgenoten en omgaan met andere vrienden die er ook weer een andere visie op nahouden. Er zijn zoveel meer invloeden denkbaar dan alleen het primaire gezin.

Beeldend en Humoristisch

Desalniettemin is het werk van Van Buuren zeer de

moeite waard. Zijn schrijfwijze is zeer beeldend, waardoor hij goed in staat is complexe filosofische theorieën op heldere wijze uit te leggen. Vanwege de veelvoud en complexiteit van de theorieën die Van Buuren bespreekt, zal enige filosofische achtergrond de lezer wel ten goede komen, maar gezien de wijze waarop van Buuren hier gebruik van maakt en dit toelicht, zal het boek ook een perfecte introductie in de existentialistische psychoanalyse kunnen blijken. Zo maakt hij gebruik van spiegels, vliegtuigen en auto's om de fundamentele begrippen van deze leer begrijpelijk te maken en onderbreekt hij het theoretische verloop zo nu en dan met een anekdote uit zijn eigen leven. Dat laatste zorgt er bovendien voor dat de psychoanalyse weer volledig tot leven komt. Dit doet hij overigens zonder zich blind te staren op de inzichten van Freud en Binswanger. Zo laat hij ook zien met wat voor absurditeit bepaalde redeneerwijzen soms gepaard gaan, wat tot zeer geestige momenten leidt.

Maarten van Buuren, *De gek als medemens. Hoe we onszelf in de waanzin leren kennen*, Rotterdam: Lemniscaat, 2022

Bruno Latour is een allesweter

De Franse antropoloog en filosoof Bruno Latour stierf op 9 oktober 2022. Het grote publiek kent Latour voornamelijk door zijn twee boeken over ecologie: 'Waar kunnen we landen' en 'Waar ben ik'? Voor zijn dood gaf Latour een reeks van interviews aan journalist Nicolas Truong. In deze interviews blijkt dat er van het begin tot het einde een duidelijke lijn zit in zijn werk. Deze gesprekken zijn nu gebundeld in *De aarde bewonen*.

Door Willem Hein Hogerzeil

De interviews van Nicolas Truong met Bruno Latour vinden plaats in het huis van Latour in Parijs eind 2021, een jaar voor zijn overlijden op 9 oktober 2022. Met Truong blikt Latour terug op zijn werk. Latour is een van de belangrijkste Franse intellectuelen van zijn generatie. In de Verenigde Staten was hij als onderzoeks-assistent getuige van de ontdekking van endorfine. Hij komt erachter dat wetenschap gebaseerd is op de praktijk waarin natuur en cultuur niet tegenover elkaar staan, maar samenwerken.

Bruno Latour hield zich wetenschappelijk bezig met verschillende kennisgebieden als ecologie, rechten, de moderniteit, religie en de wetenschap van de technologie en stelde zijn kennis in dienst van het combineren van de politiek met het ecologische vraagstuk. Maar in de kern blijft Latour filosoof. Bij een poging de filosofie te omschrijven refereert Latour aan de Amerikaanse filosoof William James die de nadruk legt op het begrijpen van bijwoorden. Als je beweert op 'juridische' wijze

te spreken dan moet dat bijzondere juridische verband dat zo tijdrovend is om te vinden, daadwerkelijk stand houden.

Flitsend denker

In het voorwoord geeft Truong een heldere schets van de hoofdthema's die bij de gesprekken aan de orde komen. De Britse fysioloog James Lovelock (1919-2022, auteur van *Gaia. Een nieuwe visie op de aarde*, 1979, Ned. Editie 1989) stelde dat 'levende wezens hun eigen bestaansvoorwaarden scheppen'. Latour vond dat een belangrijke ontdekking wat volgens hem gelijk stond aan de ontdekking van Galilei. Volgens Latour is de atmosfeer geen gegeven, maar wordt de atmosfeer geproduceerd door alle wezens die de Aarde bevolken ('Aarde' wordt in het hele boek met een hoofdletter geschreven om het belang van de aarde te onderschrijven). Dat is een van de belangrijke thema's in het boek. Op welke Aarde leven we nu, en waar gaan we heen? Aan de atmosfeer geeft Latour de naam Gaia, waarmee hij verwijst naar de mythologische figuur Moeder

Aarde. Latour legt uit dat we om compleet te zijn we aan de bewegende Aarde van Galilei, de bewogen Aarde van Lovelock moeten toevoegen. Die filosofie stelt ons in staat om op een nieuwe manier over de ecologische crisis na te denken, maar ook om te handelen, om te kunnen 'landen op die nieuwe Aarde'.

Truong is geraakt door de 'flitsende manier van denken' van Latour, maar in de gesprekken overheerst die snelheid van denken echter nooit. Latour is volgens Truong eerder 'empathisch en luisterend'. Terwijl er toch alle reden was om op de voorgrond te treden voor de bedenker van de nieuwe 'Actor-netwerktheorie' (ANT). Een eigenzinnige manier van denken die meent dat mensen en niet-mensen (dieren, dingen) interactief dienen te communiceren. Hij bedacht het 'Parlement van de Dingen' om een dialoog tot stand te brengen tussen de vertegenwoordigers van de mensen en die van de 'met hen verbonden niet-mensen'. Hij laat ons op een andere manier waarnemen door te stellen dat ook 'dingen' communiceren. Latour gaat geheel op in

zijn onderzoek naar de bestaansvoorwaarden voor een leefbare wereld.

Ecologie

‘Ecologie is de nieuwe klassenstrijd’ meende Latour. Conflicten zijn niet meer sociaal, maar geosociaal, oftewel sociale klassen verspreid over de hele wereld. Dat moeten volgens Latour geen klassen zijn in de traditionele zin, zoals marxistisch geïnspireerde sociale klassen, maar culturele klassen in de zin zoals Norbert Elias, een belangrijke cultuursocioloog, voorstelde. Er ontstaan nieuwe sociologische klassen, die de socialisten uit de 20^e eeuw vervangen. Die gedachte heeft niet alleen in Frankrijk, maar wereldwijd aandacht gekregen. Je zou kunnen spreken van een ‘ecopolitieke’ denkverandering. Er zijn twee werelden. Een voorgaande wereld, die Latour *de moderne wereld* noemt, een wereld van ‘beheersbare wetenschappen’. Dat is niet meer de wereld waarin we ons bevinden. Daarnaast is er de wereld waarin we volgens Latour moeten landen.

Om te kunnen landen is volgens Latour de volgende vraag van belang: ‘Waarvan en van wie ben ik afhankelijk om te bestaan en te overleven?’ Truong stelt aan Latour de vraag hoe bewust denken over de wereld, politiek vertaald kan worden. Latour vraagt zich daarop af of het wel mogelijk is dat mensen snel kunnen reageren op een dergelijke fundamentele kosmologische verandering. Hij stelt voor klein te beginnen. Een eerste stap van de oplossing zou kunnen zijn de situatie waarin je je bevindt op papier te beschrijven. In de nieuwe wereld is het fundamentele probleem dat je afhankelijk bent en datgene waarvan je afhankelijk bent bepaalt wie je bent.

Latours landing

De rode lijn in de verschillende wetenschappelijke disciplines van Latour is zonder twijfel de grote zorg die hij had over de manier waarop wij ecologisch omspringen met de Aarde. Die zorg komt in de gesprekken op allerlei manieren aan de orde. Truong en Latour praten over de oude en de nieuwe wereld, over het einde van de moderniteit, over ‘waar we kunnen landen’, over de nieuwe ecologische klasse, over het creëren van collectieve structuren, over het observeren van de wetenschap, over de wijzen van bestaan en over hoe mooi de filosofie is.

Voor degene die niet thuis is in het denken van Latour is het boek zeker een aanrader. De interviews maken nieuwsgierig en nodigen uit tot meer. Ook de omvang zou geen blokkade hoeven te zijn. Het boek(je) beslaat 112 bladzijden. Maar schijn bedriegt. Het boek is ge-

schreven in een stijl alsof je bij Truong en Latour in de kamer zit. De stijl en het spraakgebruik zijn ontspannen, maar desondanks is er sprake van een grote begripdichtheid. Sympathiek is het einde: de ‘Brief aan Lilo’. Lilo is de kleinzoon van Latour van één jaar oud. Latour voorspelt twintig zware jaren, maar vermoedt dat in de daaropvolgende twintig jaren een manier zal worden gevonden om de draad van het beschavingsproces weer op te pakken. ‘Dat is het allerbeste wat ik Lilo kan toewensen.’

Bruno Latour en Nicolas Truong, *De Aarde bewonen. Nicolas Truong in gesprek met Bruno Latour*, Amsterdam: Octavo, 2023

De politiek van vruchtbaarheid

Een filosofie van sterilisatie

Suzanne Roes

'Gender- en vruchtbaarheidsvooroordelen hebben negatieve gevolgen voor iedereen. In haarscherpe analyses laat Suzanne Roes zien hoe stereotypen doordringen in ons denken en de medische praktijk.' – Trudy Dehue

184 blz. | € 19,95

En nu?

De mens als bedreigde diersoort

Jan Bransen

'We kunnen veranderen, we kunnen onszelf zien als debutanten, we kunnen vertrouwen, we kunnen ons toewijden, we kunnen gastvrij zijn. We kunnen onze eigen onwetendheid naar voren schuiven als een intellectuele deugd!' – Jan Bransen

288 blz. | € 24,95

Leven als stoïcijn

Of niet?

Gerard Boter & Floris Leest

Werkt een kalme houding altijd of mag je ook weleens flink boos worden? In *Leven als stoïcijn. Of niet?* verdiep je je samen met twee kenners in de filosofie van de stoïcijnen.

164 blz. | € 19,95

Iconische iconen

Karin Braamhorst

Wat betekenen iconen, waarom zijn ze zo fascinerend en wat vertellen ze ons vandaag de dag nog? Karin Braamhorst toont de duizelingwekkende rijkdom van deze traditie.

224 blz. | € 34,95

Denken in het donker met Chantal Akerman

Katrien Schaubroeck (red.)

Filmmaker Chantal Akerman (1950-2015) staat bekend om haar minimalistische stijl en confronterende realisme. In haar werk zet ze de chaos en de trauma's van het gewone leven centraal.

104 blz. | € 12,50

Schokeffecten

Filosofieren in tijden van klimaatverandering

Wouter Kusters

Wat gebeurt er als de toestand van de wereld echt tot je doordringt? Wouter Kusters beschrijft hoe je van blinde paniek filosofische paniek maakt.

364 blz. | € 29,95

ISVW KALENDER

APRIL

- 17 FREDERIK VAN EEDENLEZING: GLENN ALBRECHT
- 20-21 HET LEVEN ALS REIS: THUIS EN WERELD
- 20-21 MASTERCLASS DENKEN BUITEN DE ORDE: WILLEN II
- 27-28 TIENDUIZEND POORTEN: ZEN
- 27-28 NIETZSCHE: DIONYSISCHE CHAOS
- 29-3 MEI KUNST, LICHAAM, CONTEXT
- 29-3 MEI STOÏCIJNSE WEEK

MEI

- 6-10 KLIMAATFILOSOFIE
- 18-19 HET LEVEN ALS REIS: EEN ODYSSEE OP AARDE
- 25-26 MASTERCLASS DENKEN BUITEN DE ORDE. OORDELEN I

Colofon

iFilosofie is het gratis tijdschrift van de ISVW. Met een kleine donatie (vanaf € 5,-) draag je bij aan de voortzetting van *iFilosofie*.

DONEER

Hartelijk dank!

Abonneer je gratis op *iFilosofie*. Zo krijg je op het moment van verschijning de nieuwste editie in je inbox.

ABONNEER

Redactie

Florian Jacobs (hoofdredacteur)
Peter Huijzer (eindredactie)
Anne-Mathije Bogerd
Valerie Granberg
Willem Hein Hogerzeil
Puck Hoogenboom
Luc Horsten
Marthe Kerkwijk
Quintus Masius
Sanne Rombouts
Marah Rose Seremak
Joanne Rouwendal
Kim Schreier
Arthur Veenstra
Ruwan van der Vaart
Rogier van der Wal

© ISVW Uitgevers
Afbeelding cover:
© Cortino AEG

Opmaak:
Henk Droog | Platland